

- ференції ; за ред. Г.С. Костюка, О.М. Раєвського, П.Р. Чамати. – К. : Рад. школа, 1956. – Т. VI. – С. 5 – 15.
14. *Чеснокова И. И.* Особенности развития самосознания в онтогенезе / И.И. Чеснокова // Принцип развития в психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 316–337.
15. *Чеснокова И. И.* Проблема самосознания в психологии / Ирина Ивановна Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
16. *Шакуров Р. Х.* Самолюбие детей (дошкольный возраст) / Рафаил Хайрулович Шакуров. – М. : Просвещение, 1969. – 176 с.

Мусяка Н. И. К ПРОБЛЕМЕ ОЦЕНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

В статье рассмотрено проблему оценочных отношений, в частности самооценки в контексте самосознания, в отечественной психологической мысли.

Ключевые слова: *личность, эффективность, оценочные отношения, самосознание, самооценка.*

Musiyaka N. I. TO THE PROBLEM OF ESTIMATING RELATIONS IN NATIVE PSYCHOLOGICAL THOUGHT

Article observes the problem of estimating relations, particularly self-esteem in the context of self-consciousness, in native psychological thought.

Keywords: *personality, effectiveness, estimating relations, self-consciousness, self-esteem.*

УДК 159.923(477)(045)

Т. М. Нелюба-Касьянова (м. Харків)

ТЯГЛІСТЬ І ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНИХ НОРМ ЯК ІСТОРИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ: ФУНКЦІЇ Й ОСОБЛИВОСТІ

Соціальні норми є категорією історичною, що відзначається тяглими і змінними процесами. У різних спільнотах і в різні часи соціальні норми мали певну кількість значущих елементів із їхньою чітко вибудованою ієрархією й актуальними функціями. Успадкована від минулого система норм із її пріоритетами в сьогоденних умовах українського буття не спрацьовує і потребує пильної уваги науковців і практичних працівників різних психологічних галузей діяльності.

Ключові слова:*види норм, ієрархія норм, соціальна норма, тяглість і динаміка норми, функція норми, властивість норми.*

Актуальність. У психологічній науці визнаною є думка, що індивідуальний розвиток людини як особистості і як організму відбувається завдяки впливу різних чинників. Провідна роль у цьому належить соціальним чинникам [1]. Саме вони є визначальними у становленні і функціонуванні соціальних норм: зміна наявних норм і становлення нових залежать від реальних (об'єктивних і суб'єктивних) змін у суспільстві в цілому і в окремих його групах зокрема, відповідає таким змінам.

Водночас, будучи одним із найпоширеніших і універсальних явищ, норми виявляються у всіх сферах соціального життя, у всіх видах людської діяльності і поведінки, слугують одним із дієвих механізмів зв'язку поведінки

особистості та інтересів суспільства. Вони водночас відображають об'єктивні суспільні відносини в групах, соціальний стан учасників взаємодії, ціннісні уявлення індивіда/групи і самі можуть зумовлювати неабиякі зміни в бутті тієї чи тієї спільноти. Норма стала історичною категорією.

Сьогодні ж практичний і науковий інтерес зумовлений не тільки потребами суто наукового пізнання, а й низкою глобальних причин, характерних як для українського соціуму, так і для інших національних спільнот. Серед таких причин виділимо основні, найвиразніші:

- відбуваються серйозні соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-ідеологічні зміни, керованість якими з боку соціуму часто утруднена чи й унеможливлена;
- руйнуються традиційні, апробовані протягом довгого часу суспільні й особистісні цінності;
- між колись узгодженими, гармонізованими й узаємозв'язаними нормами з'являються неунікні суперечності;
- порівняно з минулим, сучасні спільноти відзначаються більшою диференціацією, відірваністю (часто – поляризацією) інтересів;
- швидка зміна полярності самих норм тощо.

Зауважимо, що соціальні норми були предметом неабияких зацікавлень науковців різних галузей (філософії, лінгвістики, педагогіки, соціології, культурології, психології), а їхнє вивчення завжди мало комплексний характер. Проте в кожній із галузей науки дослідження відзначалися своєю специфікою, метою і завданнями.

До актуальних завдань сучасної психології (і української в тім числі) належить всебічне дослідження ролі соціальних норм у вихованні людини, в управлінні соціальними процесами, у пізнавальній діяльності з урахуванням постійних (а сьогодні і глобальних) змін у суспільстві.

Ми вже зверталися до питань визначення сутності соціальної норми у вітчизняній і зарубіжній науці, саме дослідження здійснювали у контексті психологічних пошуків [4] психології. Метою цієї праці є аналіз підходів до вивчення й бачення соціальної норми у різні часи і в різних спільнотах. Така мета в свою чергу зумовлює і відповідні завдання: показати змінність розуміння суті норми, її функцій і завдань, основних властивостей, мотивів залежно від історичних умов розвитку суспільства.

Найзагальніше трактування соціальних норм зводиться до системи правил, які визначають суспільну необхідність організації діяльності, поведінки, суспільних відносин тощо: загальновизнане правило, зразок поведінки чи дії. За допомогою соціальних норм забезпечується упорядкованість, регулярність соціальної взаємодії індивідів чи груп [7, с. 441]. Від інших типів норм соціальна норма відрізняється сферою дії, способами формування, змістом, функціями, способами підтримання санкціонування, механізмами поширення і дії.

Важливою умовою дієвості соціальних норм є їхня обґрунтованість з огляду на відповідність до прийнятих у суспільстві цінностей і ідеалів, до яких норми виступають як явище підпорядковане, інструментальне [там само]. У такому разі дотримання норм у спільноті, їхнє функціонування стають проце-

сом, в якому (чи через який) виявляються визначені вимоги до поведінки людей в різних ситуаціях, до організації і здійснення діяльності, до формування суспільних відносин. Звичайно, зміст соціальних норм відображає відношення суб'єкта до діяльності, які необхідні для подальшого удосконалення суспільних відношень і діяльності загалом. Саме в цьому, як зазначають дослідники, виявляється творчий характер нормативного відображення. Крім того, можуть відображати історично завмерлі ознаки ставлення суб'єкта до діяльності.

Сутність соціальних норм, їхні властивості і місце в суспільному житті зумовили і формування специфічних функцій. Так, зокрема, на думку Е. Пенькова, функціями соціальних норм відображення дійсності і вплив на дійсність (тобто регулятивна функція). Дослідник розглядає ці функції як нерозривну цілість, як двоєдність [5]. Проте, судячи із самої назви монографії ("Соціальні норми – регулятори поведінки особистості"), автор все ж акцентує на регулятивній функції. Власне такий погляд на функції соціальних норм збігався із загальною практикою і теорією трактування соціальних норм у радянській спільноті: соціальні норми визнано засобом регулювання діяльності окремої людини, колективів, організацій, інших спільнот. Через регулятивну функцію соціальним нормам приписувалося сприяння у формуванні загальних цінностей, поглядів і, зрештою, формування класової свідомості.

Поруч із регулятивною функцією С. Поросьонков ставить функцію відображальну, при цьому зазначаючи, що єдність "відображальної і регулятивної функцій соціальних норм дозволяє говорити про те, що норми, регулюючи діяльність, відображають об'єктивні суспільні закони, що виявляються в діяльності людей. Звичайно, варто зауважити, що в час говоріння про відображення соціальними нормами об'єктивних законів здійснюється абстрагування, виділення лише певних зв'язків серед інших конкретних зв'язків, властивих кожному виду діяльності" [6, с. 138]. У такому визначенні функцій соціальних норм вбачаємо деяке перебільшення їхньої ролі у відображенні суспільних законів і закономірностей.

Загалом аналіз праць радянських часів (у тому числі й українських) про соціальні норми уможливило твердження про існування деякої "ієрархії" значущості функцій соціальних норм.

Соціальні норми, у тому числі і їхні функції, були предметом досліджень і зарубіжних учених. Так, наприклад, американські дослідники виділяють цілу низку функцій не ієрархізуючи їх у якийсь спосіб, не віддаючи переваги одній (одних) над іншою (іншими). Серед найпомітніших функцій соціальних норм є детермінація соціальної поведінки, передбачення поведінки, залучення індивіда до спільноти, інструмент контролю, засіб уніфікації поведінки, соціалізація, соціальна орієнтація (Ф. Мерилл) чи зразок поведінки, визначення меж поведінки, регулювання соціальної взаємодії (А. Коен).

Як бачимо, погляди на функції соціальних норм у чомусь збігаються, а в чомусь мають відмінності. І все ж безсуперечним є визначення таких найважливіших функцій соціальних норм, як узгодження інтересів особистості і цілої спільноти, а також роль їх як засобу і механізму соціального конструювання. Виконуючи в суспільстві найрізноманітніші взаємопов'язані функції, у

житті підлітка вони мають відмінне від загальноприйнятого значення і відповідно виконують інші функції, точніше – створюють їх специфічний набір. На нашу думку, у житті підлітка соціальні норми виконують такі функції: мотивувальну, пізнавальну, ігрову, узалежнювальну, ідентифікаційну (дві останні в сьогоденні житті підлітка є визначальними).

Соціальні норми, як явище складне, різноаспектне, також відзначаються специфічною структурою і класифікаційними ознаками. Саме вияв структури соціальних норм, взаємозв'язку її елементів уможлиблює з'ясування умов дії самих норм, специфіку важливості норм для індивіда, їхньої ролі у визначенні поведінки і діяльності у той чи той час. У психологічних і соціологічних дослідженнях напрацьовано різні способи для структурування соціальних норм. Передусім норму визначають як двоструктурне явище з поведінковим і оцінковим елементами (Д. Джексон): названі елементи створюють своєрідну шкалу, яка уможлиблює соціально-психологічні характеристики особистісного орієнтування на норму, що безумовно виступає своєрідним мірилом засудження чи схвалення поведінки, інтенсивність самої норми, чіткість формування норм в індивідуальній свідомості тощо. Інше бачення суті норми уможлиблює виділення афективного, поведінкового, пізнавального елементів (Е. Олкінур): модель нормативної поведінки складається із первинних і вторинних потреб, що скеровують поведінку, з одного боку, і ситуаційних чинників, що сприяють чи протидіють нормативній поведінці – з іншого; до моделі нормативної поведінки входить механізм зовнішнього соціального контролю (зовнішніх санкцій) і афективні й пізнавальні механізми¹.

Натомість у соціально-психологічних дослідженнях радянського періоду спостульовано підстави і чинники виділення своїх типів і видів норм (рівень соціальної організації спільноти, типи і види регульованих суспільних відносин, міра і форма обов'язковості норми, спосіб творення і дії тощо). Одним із поширених критеріїв виділення типів норм стали сфери цінностей. На основі цього критерію виділено ідеологічні, політичні, моральні, естетичні, організаційні, економічні та інші норми. Крім цього, сформульовано інші критерії для виділення типів норм: 1) групи носіїв норми, 2) мета норм (для чого створюють і використовують: перспективні і поточні, кінцеві і безпосередні), 3) спосіб творення (спонтанні, стихійні, взаємодійні), 4) ступінь формалізування (чіткі, завуальовані, натякові, явні), 5) форма фіксування (словесні, традиційні, писані – закони, кодекси, статuti), 6) характер статичності (динамічні, адаптовні, фіксовані).

Найпомітнішими з тих часів залишаються такі норми з незмінними для них функціями. *Правові* норми, на відміну від інших норм, завжди мають словесний характер (оприятлені через мову, переважно письмову). У їх поширенні, нав'язуванні і підтримці передусім зацікавлена держава; власне і їх напруцювання здійснюють відповідні державні органи (через всеможливі законодавчі процедури). Ось чому саме правовим нормам належить регулювання

---

¹ Механізм афективного контролю – це внутрішні санкції, а пізнавальний механізм – знання і впевненість у справжності норми.

найзначущіших для суспільства соціальних та міжособистісних стосунків. Норми *культури* формуються відповідно до типу і характеру спілкування, вони співвідносяться з регулюванням способу життя спільноти, її етикету і служать для підтримання структури спілкування. Засвоєння культурних норм індивідом чи групою відбувається передусім через засвоєння і реалізацію норм спілкування. Як і норми культури, норми *моралі* формуються історично через залучення до цього процесу значної кількості людей і поколінь. Вони регулюють (точніше – співвідносять) поведінку окремої людини і груп людей з так званими абсолютними принципами (еталонами, ідеалами, взірцями). *Політичні* й *ідеологічні* норми регулюють суспільно-політичні зв'язки між основними групами суцїуму (станами, класами); ці норми також впливають на соціальні відносини і взаємодію представників того чи того суспільства. Вони формуються і ґрунтуються на суспільній ідеології і сукупності ідеологічних норм. Фактично через усі названі норми відбувається вияв ставлення особи до інших осіб, до самої себе, до спільноти загалом. Всі ці соціальні норми є своєрідним зовнішнім регулятором поведінки людини і відіграють помітну стимулювальну роль, унаслідок чого норма перетворюється у мотив поведінки особи – тобто набуває особистісного смислу і мотивувального значення.

У сучасній філософії прийнятою є класифікація соціальних норм із загальноновизнаними критеріями їхнього виділення. Найпомітніші серед таких критеріїв: 1) спосіб фіксування: формальні/неформальні, усні/письмові, явні/приховані; 2) ступінь узагальненості: конкретні взірці поведінки й діяльності і загальні принципи поведінки й діяльності; 3) універсальність дії: специфічні й універсальні, обов'язкові [6].

Видається, що в сьогodнішній українській науці і практиці не існує загальноприйнятих критеріїв і класифікацій соціальних норм, які могли б задовольнити як науковців, так і практичних працівників різних галузей; наукове розуміння норм, розуміння їхньої ієрархічності існує, проте в практиці застосування і реальності такої ієрархії постає велика кількість проблем.

І все ж, як свідчать спостереження науковців, соціальні норми стають предметом пильної уваги і пізнання у станово структурованих спільнотах (з виокремленими структурними елементами), особливо коли між станами наявні непереможні суперечності (антагонізми); такі антагонізми у нашому суспільстві стають все відчутнішими. Найбільшою мірою у коло уваги дослідників потрапляють релігійні, правові і моральні норми. Ось чому норма завжди конкретно вказуватиме і репрезентуватиме деяку форму поведінки у визначених умовах, передусім вироблених у певних станах, соціумах. Взування соціальних норм – “результат складного психологічного процесу розвитку свідомості, моральних переконань і ціннісних систем особистості, навиків соціальної поведінки, перебудови мотиваційної системи, системи внутрішніх регуляторів поведінки – тобто ціннісних орієнтацій і установок, особистісних символів і значень, зміни властивостей особистості” [2, с. 4]. Щоб такі процеси відбулися, наслідування норм повинно характеризуватися повторюваністю і тяглістю в часі. Такі форми поведінки – багаторазове повторювання протягом довгого історичного часу Л. Виготський визначив як “за-

кам'янілість поведінки” [3, с. 137]. У результаті формується звичка використовувати засвоєні норми і відбувається злиття норм і поведінки.

Згадані процеси і їхні властивості свідчать, що становлення і засвоєння соціальних норм проходить двома шляхами: 1) перетворення зовнішніх вимог на внутрішню потребу, звичку (інтеріоризація), що уможливлено лише в ході соціалізації особистості; 2) застосування всеможливих санкцій до осіб з поведінкою, не сумісною з загальноприйнятими нормами – встановлення над особою суспільного контролю (інституціалізація). Фактично ці процеси уможливають формування поведінкових мотивів (вплив зовнішнього світу, опосередкований знаннями і психічним світом людини) і стимулів (будь-які матеріальні чи моральні заохочення, з одного боку, і покарання – з іншого).

Для того, щоб норма виконала свої функції, необхідною повинна бути наявність деяких умов-властивостей самої норми: фіксованість норми у суспільній свідомості; засвоєність норми індивідуальною свідомістю; санкціонованість норми. Маючи такі властивості, норма стає явищем типізованим, повторюваним, що в свою чергу сприяє уніфікації поведінки людини в типових ситуаціях й унеможливорює випадковості. Саме на підставі таких чинників можемо говорити про нормативну поведінку як явище, породжене внутрішніми (моральними) і зовнішніми (громадська думка, соціальний примус) стимулами-санкціями.

Крім того, для становлення і функціонування норми значної ваги набувають і особистісно-мислинневі операції людини, які зводяться до кількох позицій: визначення співвідношення інтерпретацій нових соціальних норм і їхнього змісту; прогнозування можливої появи нових (конкретизувальних, деталізувальних) норм на основі наявних; урахування зв'язку різних видів норм і їхньої узгодженості; урахування зв'язку соціальних норм із суспільними потребами, оцінками, цінностями, переконаннями тощо. Такі операції унеможливають (чи послаблюють) суб'єктивність оцінки.

Такі операції безпосередньо формують і мотиваційну базу до засвоєння соціальних норм, сукупність визначальних мотивів, характерних для того чи того періоду, також змінюється у напрямку збільшення/зменшення кількості мотивів чи зміни їхнього статусу (визначальні, універсальні, дотичні). За будь-яких умов мотиви складатимуть мотиваційну структуру підлітка з її ядреними і периферійними елементами.

Така мотиваційна структура особистості підлітка відіграє важливу роль у процесах його становлення, а кожен із мотивів потребує пильної уваги дослідників задля подальших коректив у вихованні і навчанні самих підлітків, для їхнього подальшого самовизначення і реалізації соціальних норм. Усе це у сукупності може становити основу системи виховання й навчання, формування у підлітків відповідної внутрішньо мотивованої й усвідомленої поведінки у суспільстві. Власне за таких умов мотиви зможуть виконувати двояку функцію: породжують і скеровують діяльність, з одного боку, а з іншого – роблять цю діяльність суб'єктивною і надають їй особистісного змісту.

У цьому контексті соціальні норми стають нічим іншим, як зовнішнім регулятором поведінки, а самі норми, сприйняті особистістю через оцінку,

стають мотивами поведінки. Якраз на початку підліткового віку система мотивів і потреб дитини заходять у суперечність із її ціннісними орієнтаціями і спричиняють їх якісні зміни.

Варто зауважити, що соціальні норми уможливають формування здатності особистості (окремих соціальних груп, всього соціуму) програмувати перспективу для майбутніх поведінкових груп людей, створюючи перспективу належної соціальної орієнтації. Соціальні норми, як ніякі інші визначальні чинники буття особистості й соціуму, мають яскраво виражену двоєдину сутність: пов'язують сучасне існування соціуму з минулим і водночас задають, визначають перспективи майбутнього існування. На перший погляд, соціальні норми відзначаються деякою суперечністю: з одного боку, є тяглими, утрадиційненими соціально значущими утвореннями, а з іншого – мають плинний, динамічний характер. Їхня тяглисть і традиційність потребують постійної підтримки, актуалізації і насаджування. У разі невиконання таких дій соціальні норми поступово змінюють свій статус як соціотвірних, обов'язкових, переходячи на маргінес норм, поступово втрачаються.

Висновки. Отже, соціальні норми вирізняються способами формування, функціями і змістом, сферою діяльності, санкціонуванням, механізмами упровадження тощо. Проте соціальні норми ніколи не залишаються стабільними у часі, навіть за оптимальних соціальних умов. Ось чому самі соціальні норми, маючи різні способи вияву, різняться ступенем стійкості залежно від історичного часу існування і ступеня адекватності відображення законів і умов існування спільноти. У зв'язку з цим вони потребують постійної пильної уваги науковців різних галузей знань, у тому числі й психологів, оскільки така увага уможливить своєчасне реагування на досить швидкі зміни в сучасній українській спільноті і “адаптацію” окремої особи до таких змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
2. *Бобнева М. И.* Социальные нормы и регуляция поведения / М. И. Бобнева. – М.: Наука, 1978. – 312 с.
3. *Выготский Л. С.* Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – М.: АПН РСФСР, 1960. – 484 с.
4. *Нелюба-Касьянова Т. М.* Соціальні норми в контексті психологічних пошуків / Т.М. Нелюба-Касьянова // Психологія у суспільстві, що трансформується: Матеріали УІ Харківських міжнародних психологічних читань, присвячених пам'яті О. М. Лактіонова. – Х., 2010. – С. 334–339.
5. *Пеньков Е. М.* Социальные нормы – регуляторы поведения личности / Е.М. Пеньков. – М. : Мысль, 1972. – 196 с.
6. *Поросёнков С. В.* Социальные нормы как форма отражения действительности / С. В. Поросёнков // Философские науки. – 1981. – № 5. – С. 138–141.
7. *Философский энциклопедический словарь* / Гл. ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев и др. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 836 с.

Нелюба-Касьянова Т. Н. СТАТИКА И ДИНАМИКА СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ КАК ИСТОРИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ: ФУНКЦИИ И ОСОБЕННОСТИ

Социальные нормы являются категорией исторической, которая отличается статическими и динамическими процессами. В разных сообществах и в разные времена социальные нормы имели определенное количество значимых элементов с четко выстроенной иерархией и актуальными функциями. Унаследованная от прошлого система норм с ее приоритетами в современных условиях украинской жизни не срабатывают и требуют пристального внимания ученых и практических работников разных областей психологической деятельности.

Ключевые слова: *виды норм, иерархия норм, социальная норма, статика и динамика нормы, функция нормы, свойство нормы.*

Нелюба-Касьянова Т. Н. СТАТИКА И ДИНАМИКА СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ КАК ИСТОРИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ: ФУНКЦИИ И ОСОБЕННОСТИ

Social norms are historical category which is characterised by viscous and changeable processes. In different societies and at different times social norms had a certain amount of meaningful elements with clearly built hierarchy and topical functions. System of norms with its priorities inherited from the past does not work in modern Ukrainian life and calls for particular attention of scientists and practical workers from different fields of psychology.

Keywords: *types of norms, hierarchy on norms, social norm, viscosity and dynamics of norm, function of norm, peculiarities of norm.*

УДК 159.9.072-075:656.132-051

О. А. Панченко (г. Константиновка)

В. В. Плохих (г. Харьков)

С. М. Радченко (г. Константиновка)

Л. В. Панченко (г. Константиновка)

М. В. Гаража (г. Харьков)

МЕДИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ РАБОТОСПОСОБНОСТИ ВОДИТЕЛЕЙ ПАССАЖИРСКОГО АВТОТРАНСПОРТА

В работе приведен анализ условий деятельности, физиологических и психологических факторов работоспособности водителей пассажирского автотранспорта. Представлены результаты исследований функционального состояния, а также когнитивной и личностной сфер водителей автотранспорта и водителей ГСУпоЧС. Установлены различия по лабораторным показателям (количество лейкоцитов, холестерин), данным функциональных обследований (ЭЭГ, спирография) и психологическим показателям (эмоциональность, социальная эмоциональность, оперативная память, время ЗМР), а также корреляционные связи между ними. Результаты исследования свидетельствуют о необходимости включения в систему медицинских осмотров водителей пассажирского автотранспорта психологической диагностики.

Ключевые слова: *водители пассажирского автотранспорта, работоспособность, функциональное состояние, надежность деятельности.*

Постановка проблемы. За последнее время участились случаи аварий на автодорогах при участии пассажирских автобусов, в том числе под управлением опытных водителей. На долю 5% водителей-профессионалов приходится до 80% дорожно-транспортных происшествий [2]. Для Украины проблема низкого уровня безопасности пассажирских перевозок особенно акту-